

1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн

ШЫН

Интител-политиктиг солун

№ 69
(18031)

2011 чылдың
июнь 23,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Эртем-практиктиг конференция

КУРУККАН ЧЕРЛЕР ДЭЭШ...

Бо айның эгезинде Буян-Бадыргы аттыг аалчылар ажыңыга Тываның көдээ ажил-агый шинчилээр институтунун тургустунганындан бээр 10 чыл оюнга раскааткан «Төп Азияның куруккан девискээр-риниң аграр айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференция бодунун ажилын эрттирген.

Тываның чер ажил-агый эртем-риниң, Хакасияда чер ажил-айтырыгларын өөренип көөр и-шинчилел институтунун, ын зонаның Моолда көдээ а-агый академиязының эрт-турар конференциязының орулгазы — куруккан девис-терге бойдуска айыыл чок ш саң-хөө талазы-биле ажык-өдээ ажил-агый бүдүрүлгө-өзек үндезинин сайзыраң-дары болур.

ралга Тывада, Хакасияда ш Моолда көдээ ажил-агый риниң амгы үеде байдалы ш кедизинде хөгжүлдезиниң нда илеткелдерни дыңнаан. рт киржилгези чок, ынчалза-нференцияга киржир күзе-ередиң Украина, Казахстан, Россиядан 70 ажыг илеткел-эртемденнер организациястг ттин адресинче чоруткан. куруккан девискээрлерге агаа-ик температуралыг, кургаг, ин эвээш дүжер азы шуут-ышкын дүшпес черлер ха-ыр.

тегейде агаар-бойдустан араа өскерлип, кижиниң бойдусче киржиң, холгаар-арының салдары-биле чам-рлерниң агаары өскерлип, куруглап турар. Айтырыг-легей чергелиг чугулазын даалааш, КНО куруглааш-аза кандаашкынга удур л чорударының дугайында

күрүнелер аразында дугуржулганы хүлээп алган.

Эрги Совет Эвилелиниң девис-кээринде 70 ажыг млн. чурт-такчылыг 4,6 млн. кв.м черни ээлеп турар кандаашкынныг болгаш куруккан черлер илереттинген. Куруккан девискээрлер Молдова, Украина, Азербайджан, Грузия, Армения, Төп Азияның күрүнелери, Алтай край, Хакасия, Тывада база бар.

«Эртем-практиктиг конференция Азияның төвү болур, көдээ ажил-агый чорударда агаар-бойдузу турум эвес байдалдыг Тыва Республикада ажилын чорудуп турары онзагай. Оон-биле чергелештир конференцияны Россияның көдээ ажил-агый академиязының Тывада эртем-шинчилел институ-дунун тургустунганындан бээр 10 чыл болган оюнга тураскаатканын демдеглевес аргажок. Ынчангаш Россияның көдээ ажил-агый ака-демиязының удуртулгазынга, оон Сибирьде салбырынга, Крас-ноярск хоорайда болгаш Хакасия республикада эртем-шинчилел институттарынга, Тывага көдээ ажил-агый эртемниң төвүнүн тургустунарынга улуг дуза чеди-рип, деткип чорууру дээш өөрүп четтиргенин Тыва Республиканың Чооан Даргазы Шолбан Кара-оол илереткен. Бодунун талазын-дан Шолбан Кара-оол Тыва Рес-публиканың Чооан моон-даа соң-гаар көдээ ажил-агый сайзы-

ралынче угланган эртем-шинчилел ажилдарын деткирин чугаалаан.

Россияның көдээ ажил-агый академиязының Сибирьде салбы-рының, Тывада көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институту үр эвес ажилдап турар-даа болза, респу-бликаның көдээ ажил-агый сай-зыралынче улуг үлүг-хууун кирип турар. Олар Тываның көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинче 20 чедир чаа шинчилел ажилдарын шингээдиң киригеш, тус черниң байдалдары-нга таарыштырган элбек дүжүттүг чаа тараа сорттарын тур-гускан, чаа хевириниң сарлыктарын болгаш шээр малдың уксаазын экижидери-биле үре-түннелдиг ажил чоруп турар.

Тываның көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институту Моол-да, кожа чыдар тус-тус черлерде, республика иштинде эртем ажилы чорудуп турар организациялар-биле сырый харылзааны тудуп турар. Хакасия, Тыва, Моолдун эр-темденнериниң демнежиң кылган Сибирьниң мурнуу чүгүнүн база Моолдун девискээрлеринге көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң чору-дар концепциязын, 2006 чылда Россияның көдээ ажил-агый эр-темнериниң академиязын тергин эртем ажилы деп хүлээп көргөн.

Россияның көдээ ажил-агый эртемнериниң академиязының, Чөөн-Сибирь девискээринде эр-тем-шинчилел төвүнүн удуртук-чузу, академик Николай Алек-сандрович Сурин Тываның Чооан-га көдээ ажил-агый эртемденне-риниң хереглелдеринче үргүлчү кичээнгей салып, чидиг айтырыг-лук эртем-практиктиг конферен-цияны улустар аразынга органи-застап эрттирип турары дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Тываның көдээ ажил-агый эртем-

шинчилел институтунун ажилын чугаалап тургаш, академик Н.А. Сурин, агаар-бойдузу турум эвес байдалда ажилдап турар коллек-тивтин ажилының онза үнелиин айыткан. Россияның биоклиматтыг күш-шыдалы ортумаа-биле 1 балл-га дең болза, Краснодар крайда — 1,25, АКШ-тын Калифорния штадында — 1,72 баллга дең. Тыва Республиканың биоклиматтыг күш-шыдалы 0,34 баллдан өрү өскевес. Ынчалза-даа Тываның көдээ ажил-агый эртем ажилдакчылары чаа культураларны өстүрүп, малдың уксаазын удаа-дараа экижидип турар.

Н.А. Сурин ол ышкаш чурт иштинде чүгле Тываның көдээ ажил-агый эртем-шинчилел инсти-туду сарлык малдың дугайында эртем-шинчилел ажилдарын чо-рудуп турарын чугаалаан. Акаде-мик институттун удуртукчузу Роза Чысымага, коллективке чедиш-киннерни күзээш, белек кылдыр вазаны, оон иштинге удавас чаа сорттун тараазының баштары турар боор деп идегеп тур мен дээш, сөңнөп, сунду.

Республиканың Дээди Хуралы-ның депутаттарының мурнундан болгаш бодунун өмүнээзинден конференцияның киржикчилеринге И.В. Чучев байыр чедирип, сөс чу-гаалаан. Аңаа чергелештир Тыва-ның көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Арис Саая, Өөредилге болгаш эртем яамызы-ның сайыды Анна Потапова Тыва-ның, Моолдун, кожа чыдар черлер-ниң эртем ажилдакчыларынга хүндүлел бижиктерни оларның көдээ ажил-агый сайзыралынче кириштирген ачы-хавыязы дээш тывыскан.

Азияна ХОМУШКУ.

КАРЕЛИЯГА БОЛГАН ХАЛАП

«РусЭйр» авиакомпанияның Москваның Домодедово аэро-портундан Петрозаводскиже (Карелия Республика) бар чораан Ту-134 деп самолету орук ара, хонар черге чедир каш чүс метр четпейн чорааш, анда-рылган.

Ол коргунчуг халап воскре-сенье дүнезинде болган. Инитизи-биле самолетка 52 киж чораан. Оларның 44-ү амы-тынындан чарылган. 8 кижини Москваның бол-гаш Петрозаводскиниң эмнелге-леринде чытырган, киж бүүрүзү-нүн кадыкшыл байдалы аңгы-аңгы.

Самолет андарылганындан үнген шимээн-даашты оон чоогун-да суурнуң чурттакчылары дың-нааш, аңаа шалыпкын кээп, дириг арктаннар баштайгы дузаны көр-гүзүп эгелээннер, улаштыр дүрген эмчи дузазы чедирер машиналар болгаш ОБЯ-ның самолету келген.

Андарылган самолет орукка чоруп орган автомобиль кырынга кээп дүшкен деп сураг баштай үнген. Халап соонда бузундуларны коптарып турган камгалакчылар кандыг-даа машина артыын тыппаанын эргелелдин парлам-секретары Виталий Коновалов РИА-Новостиге дыңнаткан.

Авиахалаптын чылдагаанын Россияның транспорт сайыды Игорь Левитин баштаан тускай комиссия тодарадып турар. Ол халап чогум кандыг чылдагаан-биле болганы ам-даа билдинмес. «Кара хааржактарны» тыпкан, оларны номчууру-биле Москваже кири берген. Агаарның багай болганы, ужудукчуларның часты-рыг кылганы болгаш самолеттун үрелгени—бо үш чылдагаанның бирээзи деп баш бурунгаар санап турар. Агаар лайнерин ужудууш-кунче үндүрер бетинде техниктиг хыналданы чурум езугаар кылга-нын, кандыг-даа каразанчыг чүүл-дер оон байдалында чок болганын ажилдакчылар бадыйкап турар.

Оон агаарга чазылганы база бадыйкаттынмаан. Самолетка үре-лишкиннер чүгле черге, баштайгы узуну 15 метр дытка үскениниң соонда тывылган дээрзин специа-листтер бадыйкап турар.

Июнь 22,23 болгаш 24 хуннерин Карелияга кажыыдал хуннери кылдыр чарлаан.

Россияның Президентизи Дмит-рий Медведев болгаш Чазак Дар-газы Владимир Путин айыыл-халап-ка таварышкаш өлген кижилерниң өг-бүлелеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлээн болгаш материалдыг дузаны чеди-рер дээрзин дыңнатканнар.

Амызындан чарылган пасса-жирлерниң чоок кижилери болгаш төрелдери Петрозаводскиже кээп турарлар, оларга психологтук дуза-ны чедирип эгелээн. «Изиг шугум» телефону ажилдап турар.

ИТАР-ТАСС агентилелиниң материалдарындан.

БУЯННЫГ ЭМЧИЛЕРИМГЕ

би бүрүзүнүн чуртталгазы бойдус дег бирде караң-бирде хүннээрэктеп дүн-хүн чуп эртип турар. Эмчилер кыгажында амыдырал база ындыг, муңгарал, өөрүшкү-ндөн хүнче солчуп турар. ология эмнелгезиниң дуга-гулалап демдеглеседим. иелгеде эмнедири берге рдан аараан улус чыдар. н төрел-дөргүлүнүн сет-южы уярап, янзы-бүрү бо-а алзып, чоок кижилериниң ы дээш сагыш аарып чо- . Аарыг кижилерниң кара идегели — буянның эмчи-лнчалза-даа аараан улустун ызы аарыгны кедередиң берге байдалдыг чедип А бир эвес аарыг чаа-ла п оар үезинде эмчилерге наттырып, чогуур хемчег-е-шаанда алыр болза, н когун үзе эмнел болу-агадылалы бар. 2003 чылда ук эмнелгеге и, сегип үндүм. Кара чаң-

гыс частырыым — эмчиге хынадыр тургаш, барбаан мен. 2007 чылда аарыгның когун үзе эмнелпээ-нимден база катап эмнээшкенин эртим. Ынчангаш бо үениң дургү-зунда мени кызымаккайы-биле эм-нел келген буянның эмчим Сайлана Сергеевна Күнчүнү демдеглевес аргам чок. Аныяк эмчи бодунун ажилынга бердинген, харыы-салгалыг, кичээнгейлиг, кезер эм-чиниң мергежилин кончуг эки шин-гээдиң алган, шыырак эмчилерниң бирээзи. Киж хөңнү бичи-ле чымчак сөстен чалгынналыр дээр болгай. Эмчиниң эвилең-ээлдек, чугаа-сооттук аажы-чаңы эм-дом болуп, кижини ала-чайгаар сер-гедиптер.

Кезер эмчиниң ажилы аажок нарын, аңаа мерген угаан, ханы би-лиг, уран-шевер холдар негет-тинер. Чүгле быжыг туруштуг, шиитпирлиг кижилер кезер эмчи мергежилинге ажилдап шыдаар. Ындыг эмчилер онкодиспансерде хой. Оларга Александр Ванданов, Сергей Бородич, чаа ажилдап кел-

ген аныяк эмчилер Виктория Күжүгет, Омак Куулар дээш, оон-даа өскелерни адап болур. Хөй чылдарда ажилдап, арга-дуржулга кирип, кижилерге бо өртемчейге чурттаар аас-кежикти бээри — кан-чаар-даа аажок бедик харыысалга-дыр. Эмчилерниң хостуг театрлап, концерттеп, байыр-чыскаалдап чоруур үези барык чок, ажилының чай чогу, бергези ындыг. Чон ара-зында ады-сураа алгаан эмчилер-ниң ажилын үнелеп, оларга ат-ал-дарны тыпсыры күзенчиг. Эмнел-гениң демдеглел дептеринде аарыг кижилерниң сүмезин, хомудалын азы өөрүп четтиришкенинче кич-ээнгейден салып, оларны шыңгы өөренип көөр болза эки. Оон аң-гыда ук эмнелгениң материал-тех-никтиг баазының чегейи аарыг улуска-даа, ажилдакчыларга-даа таарымча чок байдалды тургузуп турар. Олулар сандайлар, чемне-нир аяк-сава, орун-дөжек, соодук-чу чедишпес. Эм-таң аймаа база барык чок деп болур, аарыг улус боттары садып эккээр.

Республикада ыжык аарыглыг улус көвүдөп турар, а бүгү респу-бликадан келген чонну чүгле чаңгыс өрээлде хүлээп ал турар. Берге кезишкенин келген эмчилерниң чеже-даа шылап, шагзырааны аажок болза, аарыг улусту шупту-зун хүлээп аптар дээш аажок кы-зыдарлар. Эмчилерни, даштын оочурлаан улусту бодааш, дүвү-далаш-биле дүрген кирипкеш, үне-рин кызыдар сен. Аарыг кижилер-ниң арнынче, кичээнгейлиг топтап көрүп, шыңгы, серемчилелдиг хынап, аарыгны шын тодарадыры кончуг чугула болгай. Шинчидер дээш эвес, кандыг-бир документ азы справка алыр дээн улус мыры-най эндерик боор. Чон хүлээп алыр тускай эмчиден аңгылаза кандыг ирги, эртенден ажил шагы төне-ринге чедир далашпайн, оожум, кичээнгейлиг аарыгны тодарадып, чонну хүлээп алыры-биле. Бо тала-зы-биле айтырыгны ТР-ниң Кадык камгалал яамызы өөренип көөр дээрзинге идегедим.

Александра БАЛЧЫТ.

Кызыл хоорай.

2011 – Тус черниң сайгарлыкчылар чылы

УС-ШЕВЕР ЧАЗАНЫКЧЫЛАР ЧУРТУ

Хоорайның амыдыралындан...

Туран — Тываның база бир каас-чараш чурумалдыг черлериниң бирээзи, Би-Хем кожуунунуң төвү. Хоорайның чүгле долгандыр хүрээлээн бойдузу эвес, чонунуң культуразы, төөгүзү байлак. Ол — 1885 чылда, Урянхай крайның Хааныг Россияның камгалалынга каттышканын соонда, көжүп келген орустарның таван салганы баштайгы суурларының бирээзи. Ооң чудуктан туттунган он хире бажыңнарынга немей Тываның төөгүзүндө баштайгы эге школа, уран чүүл школары, хүрээ, эмнелге, божудулга бажыңы, редакция оран-савазы чонунуң күжү-биле туттунган. Сууржуң амыдырал сайзырап, политиктиг, социал-экономиктиг болгаш культурулг төп болу берген. Ол үедеги чазак-чагырга ол бүгүнү үнелеп көргөш, 1937 чылда Туранга хоорай статусун тывыскаан. Оон бээр Туран үениң шапкын сайзыралындан чыда калбаан, ажил-агый, албан черлери ажиттынып, чурттакчы чону 6000 ажып, өреге саны көвүдөп, девискээри делгемчээн.

Хоорайның бир онзагай чүүлү — географтыг туржук. Саян артындан келген улуг чазалгыг орук ооң чылпыр чаны-биле эрткен. Туранның даштыкы омур-хевир республиканың аалчыларының карактарына ала-чайгаар илдигип, сагыжыңга артып каар. Тывавыстың ниити байдалы оон-на илдең. Ындыг болганда бир-ле дугаарында ооң девискээринин арыг-силииниң бедик болуру негеттинер.

Амгы үеде хоорайның мэриязы ук айтырыгны кичээнге апарып, «Чуртталга коммунал ажил-агыйын модернизастаары» программаны ажилдап кылгаш, ооң-биле хемчеглерни чорудуп, чонну эвилдеп тургаш хоорайның арыг-силиг чоруун чедип ап турар.

Чурттакчы чон чоок-кавының богун бөлүп шоодайлааш, неделя санында доктааттыг чон — чет-верте кудумчуларга баш бурунгаар чыып салып каар, а хоорайның чаагайжыдыгызының талазы-биле ажилчынары оларны

бок чүдүреринге таарыштыр кылдыгач автохотехника-биле ниити бок төгөр черге дажып төп турар.

«Чондан хууда бок урар саваларны садып ап, кудумчуга, бажыңнарының джунга салгылап алырын дилеп турар бис. Чаңгыс-даа болза, бо улуг күчтөн (бок чүдүрер автохотехника-биле көргөш) хүлээлгезин күсөдип турар. Малгаш хир үндүр сорар ийи техника-выс бар. Ынчалзажок кыжын хараштаар машиналар, грейдерлер чедишпес» — деп, мэр Федор Алексеевич Ангандоров чугаалады.

Бо ажилга орук ажил-агыйының ажилдакчылары база идеп-кейлиг киржи, федералдыг улуг орукту аштап-арыглап турар.

Хоорайның удуртулга чериниң, Би-Хем кожуунунуң даа-ламазы Лопсан Карченини болгаш чурттакчыларның күзели, демниг чоруу-биле «Туран» деп бижээн адресиниң чанынга субурган тудуун бо хонуктарда эгелээр.

Бо чылдың май 26-да болган марафонга ыдыктыг черектиң чогул-бүдүрүгү чон 200 ажыг муң акшаны чыып, тудугга хергелээр цементини берген. Ынчалдыр чонун күсели-биле Тывага 74 дугаар субурган туттунар. Ооң ады «Бойду сады» болур. Лама-башкының чугаалап турары-биле, субурганның чанынга сарыг шажынның буян-кежик кенгиргелери турар.

Туранчыларның хөй-ниитиниң херээңге идепкейлиги, чаагай келир үе, амыдырал дээш тура-сорукуту ажил-ижинден көскү. Бюджет организацияларының ажилдакчыларындан аңгыда, хууда ажил-агыйын ажыдып алган хамаатылар эвээш эвес. Ол чорук ажилчын олуттар немежиринге, кожуунуң бюджетинче үндүрүг үлүүн кири-ринге кончуг ажыктыг.

Кожуун чагыргазында сайгарлыкчы ажил-агыйны канчаар эгелеп, ажыдып алыры болгаш чо-гумчалыг боттандыраарының дугайында тайылбыр ажилдары чоруп турар. Биче бүдүрүлгелерни дет-кир төп тургустунган. Тываның

өске-даа булуңнарында дег, «күш-ажыл рыногунда дүшкүрүлүг байдалды чавырылдырар дугайында» тускай сорулгалыг программа эзу-гаар хуу бүдүрүлгө черин ажыдып алыксаан чон ажилга хаара тудар төптүн деткимчезин ап турар. Ындыгларның бирээзинге Андрей Горбунов хамааржыр. Черле ус-шеверлээринге ынак, чазаныкчы бооп ажилдап чораан болгаш, ол хууда чазанып, бызаңчылаар черин ажыдып алган. Баштайгы дээр-зинде бодунуң чогаадып, дарган-нап алганы чазаныр херексели-биле ажилдап турган. Оон чонну ажилга хаара тудар төптүн деткимчези 58800 рубльди алгаш, 35 муң рубльдиң чазаныр станогун садып алган. Арткан акшазыңга Саян ар-тындан чымчак материал кылдыр хады ыяжыр саткан.

Мастерскаясында чагыкчыларга таарымчалыг болуру-биле, чижек-көргүзүг болзун дээш, бодунуң бүдүргени барааннарын дел-гээш. Угулзалай чонуп кылган херим ыяштары, бажың даштын, сонгаларны каастаар чаактар, стол, сандайларның янзы-бүрү хевир-лери, чуруктар хоолары бар. Оларны чик өртөккө, дугуржулга эзугаар садып-саарып турар.

Чазык шырайлыг А. Горбунов эң-не улуг хемчээлдиг чагыгларга тус черниң уруглар садтарының чомненир өрээлиниң бичии сан-дайларын кылганын, а онзагай чагыгга ие кижиниң уруг эмзи-рерде бир будун теп алыры чавыс сандайжыгашты чогаадып чазан-нын чоргаарал-биле чугаалады.

Ажилда бергедээшкини тургу-зуп турар айтырыгларның бирээзи — чымчак материалдың чедишпези. Сайгарлыкчы бо айтырыг респу-блика иштинге шийтирилтине бээринге идегеп, моон сонгаар ажил-агыйын хөгжүдүп, ийи-үш шевер кижилерни ажилга хүлээп алырын бодап турар.

Шак мындыг эрес-кежээ, амы-дыралга ынак, чонунга ажыктыг чүүлдү кылып чоруур кижилер турда, Туран хоорай сайзырап турбайн канчаар.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Хүннүң медээл

ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГА-ЧАШТАРНЫҢ АЙЫЛ ЧО-ЧОРУУ

Чаштарның чайын дыштаныры Володя Ду-аттыг лагерге каш хонук бурунгаар 11 шко-лачы уругларның сугга дүже берген х-биле холбаштыр республиканың өөредилге эртем сайыды Анна Потапованың халажы, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол хүлээп

Аппарат хуралында Чазак Даргазы бо талазы-биле негелде мур-нунда хурал бүрүзүгө тургустунуп турган-даа болза, чаштарның чай-гы дыштанылганын яамы чогуур деңгелге тургузуп шыдаваан дээр-зин айтыкш, хайгаарал чорудар бүгү албан черлеринге лагер-лерде хоойлужудулганын негел-делери бүрүнү-биле сагыттынып турар бе дээрзин дарый хынаарын дааскан. Оларның чамдыктарына Чазак Даргазы боду баар. Ол ыш-каш школаларга июнь 25-те болур доозукчулар кежээлерин эрттир-ип тура, айыыл чок чорукту ханды-раарының шыңгыы хемчеглерин алырын өөредилге болгаш эртем яамызындан негээш.

Бо херекке кижилерниң харыс-салгазын күштелдирери эрге-жок чугула дээрзин Чазак Даргазы айтыкан, ылаңгыя бо талазы-биле муниципалдыг тургузулганың баштыңнарындан негелде улуг болур. «Муниципалитеттер дээр-ге бот-тускайлаң черлер-дир деп бүүрүдүлгө частырылгы болуп турар. Тус чер бот-башкарылга органның салдар чедирер органы сайыт бүрүзү ажилдап кылып хүлээлгелиг. Хамыктың мур-нунда яамының үндүргени дужаал-шиитпирлерин муниципалдыг эр-гелеп-башкарылганың удуртук-чулары күүсөдир ужурлуг. Бир эвес ол эзугаар күүсөттинмес бол-за, сайыт хуу харыс-салгага онаа-жыр апар» — деп Шолбан Кара-оол демделгээш.

Аппарат хуралында чаштарның айыыл чок чоруунуң айтырыныче улуг кичээңгейи угландырган. Тываның профэвилелдер федера-циязынга хамааржыр Володя Ду-бинин аттыг лагерге ийи уругнуң амызындан чарылган чоруу хөй-ниитини дүвүрөткен. Чазак Даргазының орадакчызы Анатолий

Дамба-Хуурактың дыңн эзугаар алырга, лагер-лаарына эрге-хоойлу к-органнарның ачы-дуза профэвилелдер федер-ойталаан, ынчангаш дың биле келген чаштар кир аксынга боттары дежу-турганнар.

Дыштанырынга болга-ринге айыыл чок чорук тургустунмаан, эштир чер лап-аштаваан. Оон турж-кадыкшылга хемчеглери-ринге чопшээрелди ла-удуртулгазы Россияны-ның чогуур салбырла-албаан болган. Тоомча ч-болдурган бүгү ажилда-шыңгыы хемчеглер а-дээрзин Анатолий Дамба-дыңнаткан.

Орук шимчээшкинини чок чоруунуң айтыры-аппарат хуралында док-чыл болгулаан орук-ш-кин озал-ондаанга чаштар-таварышканы хомуданчы шимчээшкининиң инсп-ның чаңгыс черге турбайн-дир көжер чоруу чамдык-чок болуп турар деп, Чаз-газы чугаалаан. Тываны-зының удуртулгазы орук-албанының стационар пос-ээн каапкан-болуп турар, ажилдадыр болза эки.

ТР-ниң Чазаның Дар-чанында Хөй-ниитиниң ай-чорук чөвүлелиниң ажил-кейжидерин Ш. Кара-оол «Бо орган сан-медээлер ч-өйлөшпес, тодаргай айтыр-көөр, оларны шийтирил-оруктарын тывар ужурл-кылбас болза айыыл ч-чөвүлелиниң ажыгы чок бо-деп, ол түннээш.

ТР-ниң албан-езууну тызындан.

Тус чер бот-башкарылганында

САЛГАЛДАРГА ДАМЧЫДАР ДИЗЕ...

Тываның чурттакчыларындан Тере-Хөл четпээн кижилер хөй, ынчалза-даа ында Тарыс аржаа-нының дугайында кижилер бүрүзү дыңнаан, ооң эмнээр шынарын билер дизе маргыш чок. Ам база аржааннаар үе чоокшулап олурарын өөренип көргөш, Тере-Хөл кожуунда Балыктыг сумузуңуң чагырга даргазы Федор Оолович Сенди-биле ужуражып, сонугаан айтырыгларымны салдым.

— Федор Оолович, ырак-узак сумуда удуртукчу болуп ажилдап турар улус-тур силер, онза солун кандыг чүүлдер болуп турарыл, таныштырып көрүңерем.

— Апрель айда Россия Федера-циязының «Россия Федера-циясында тус чер бот-башка-рылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» 2003 чылдың октябрь 6-да №131 Федералдыг хоойлузуңга даян-гаш, Тере-Хөл кожуун чагыргазының коллегиязынга «2011 чылда Тере-Хөл кожуунуң бюджетинче ки-рер чыылдаларның даңзызын ко-жуунуң Төлээлекчилер хуралына өөренип көөрү-биле кири-риниң дугайында» доктаалды хүлээп алган турган. А май 14-те Тере-Хөл кожуун чагыргазының Төлээлек-

чилер хуралында «2011 чылда Тере-Хөл кожуун чагыргазының бюджетинче кири-риниң чыылдалар-ның хемчээлин тургузарының дугайында» шийтирни хүлээп алган.

— Ол доктаалдарны болгаш шийтирни онзаалап айтып тура-рыңарны бодаарга, олар дыка улуг уjur-дузалыг турган боор-аа?

— Ийе. Ол биске дыка улуг уjur-дузалыг. Бистиң Балыктыг сумузуңуң девискээринде Тарыс аржааны туруп турар. Чайгы үеде бистиң кожуунче барып турар кижилерниң хөй кезин бо аржаанга кээп эмненип, дыштанып ап турар. Ынчангаш бо аржаанга таарым-чалыг байдалдарны тургузар тала-зы-биле ачы-дузаларны чедирип,

эмненип келгеннерден үстүндө эрге-хоойлу актылары эзугаар чыылдаларны алыр ужурлуг бис.

— А аржаанга хамаарыштыр?

— Аржаанга келгени дээш 14 хардан улуг назылыг кижилерден чыыр өртөк 100 рубль, аңаа садыг-саарылга чорудар эрге дээш 1000 рубль, майгын тургусканы дээш 100-300 рубль, машиналарның «Урал» — 300 рубль, «Зил-131» болгаш «Газ-66» — 200 рубль, мында Тываның чурттакчылары, Россияның хамаатылары, даштыкы хамаатыларга, майгыннарның хемчээлиниң аайы-биле өртөктер база янзы-бүрү болуп турар.

— Силерниң сумуңарда орулга кириптер хире албан черлери болгаш үндүрүлгелер төлекчилери кайы? Ол чыылдалардан кир-ген акшалар кайнаар, кандыг сорулгалыг чарыгдаттынар?

— Үндүрүг кириер хуу бүдү-рүлгелер барык чок, чаңгыс сай-гарлыкчы болгаш чаңгыс «Балык-тыг» деп аттыг көдээ ажил-агый кооперативи бар. Чурттакчылар-ның саны эвээш, чаа тургустунуп турар суур-дур ийин. 103 кижиле-ден 70 км ырак черде, чедери

берге чурттакчылыг чер.

— Суму болуп тургустунган-дан бээр Балыктыгга хөгжүлдө кайы хире чоруп турарыл?

— Адыр, дорт харыылавайн мынчаар эгелеп алыр шүве.

Тывавыстың эң ырак девис-кээри Тере-Хөл кожуунуң Ба-лыктыг суму девискээринде кай-гамчыктыг эмниг-домнуг изиг суг-луг Тарыс аржааны туруп турар. Шаандагы үеде агаар аргыжыл-газы-биле болгаш аъттыг-хөлдүг кижилер Тываның болгаш ынчангы күрүневис ССРЭ-ниң янзы-бүрү булуңнарындан хөй-хөйү-биле кээп дыштанып, аарыг-аржыын эмнедип ап турган.

1990 чылдан эгелеп бо аржаан-че чүгле Тере-Хөлдүн чону база Эрзин-Тестиң чурттакчылары аъттыг кээп турган. Шаандагы дег хөй кээп турар кижилер эвээжээн: үе бергедээни-биле агаар-биле аргыжылга чок болу бээр, улуг назылыглары кээп шыдавастан, аныктары билбес турган.

1997 чылда бир дугаар машина оруун 2-3 хондур хол-биле казып, аштап тургаш ажиттым. Оон бээр улуг күштүг «Урал» машиналар чоруп эгелээш. Чонунуң маңаа кээри

база көвүдээш. Ынчалза-д хөй кээп эгелээш туржук, база көвүдээш. Аржаанче-жирлер сөөртүп турар чо-ларга суртаал ажилындан-дарын бо-ла дилээр ме-дээрэинде түңнел чок. Сумувус улуг эвес, бо а-орулга кириер бир чер о-ганда, сумунуң хөгжүлдө аржаан-биле дыка сырый х-лыг. Аржаанга байдал таа-лыг болур болза, сумуга х-хөй кириер, ооң соонда ар-байдал улам экижиер дээ-чок бот-боттары-биле туду-баалыг хөгжүлдө-дир.

Ынчангаш келир үеде сал-ривыска мындыг үнелиг ар-выс камгалаттынып артып-дээш, Тарыска дыштанып күзелдиглерни арыг-силиг та-биле өгбелеривистиң саг-чурумун сагыырын дилээ-мен. Сумунуң амгы болгаш үезиниң хөгжүлдөзи ба-аржаан-биле сырый холбаал-Балыктыгга байдал кайы-дээрзинге харыыны берди-бодап тур мен.

Айлаң ДАР-чугаалаш

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) доктаадыры болза:

1. 2010 чылдың октябрь 21-де № 3 УХ-1 Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) доктаалы-биле хүлээп алган Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Регламентизинге өскерилгелерни кириер:

1) 16-гы чүүлге дараазында уткалыг 5-кезекти немээр:

5. Дээди Хуралдың Чөвүлели Тыва Республиканың Чазаның Чөвүлели-биле саналдап кирер эртелер эргелиг. Каттышкан хуралдарны эрттирер үезин, бир черин болгаш үе-шагын Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Дээди Хуралдың Даргазы кады тода-дыр.

2) дараазында уткалыг 31' чүүлдү кээр:

31' чүүл

1. Дээди Хуралда чок политиктиг партия-Тыва Республиканың девискээринде өскерилген регионалдыг салбырларының илал турарындан хамаарылга чокка, бир каттап Дээди Хуралдың сессиязы-хуралдарына киржир эргелиг.

Политиктиг партияларның киржилгези-хуралга көөр айтырыгларның даңзы-Дээди Хуралдың Чөвүлели тургузар.

Дээди Хуралдың ол хуралына поли-тиг партияларның төлээлеринге онза политиктиг болгаш социал-экономик-айтырыглар талазы-биле чүве чугаалап-даарына сөстү бээр. Ынчаар чүве-лап, санал бээр он минутада эртпес.

Дээди Хуралдың айтыркан хуралын, езугаар, декабрьда эрттирер. Ол ху-чугаалажып көөр ужурлуг айтырыг-болур сессияда Дээди Хуралдың-ының планынга дүүштүр тодарадыр.

Бо чүүлдүн 1-ги кезээнде айтыркан-га, Дээди Хуралда чок, бүгү-ле поли-тиг партияларның төлээлери чаладыр.

иктиг партия бүрүзүнден Дээди Хурал-ындыг хуралының ажылынга чаңгыс-киржиш болур. Дээди Хуралдың хура-политиктиг партияның киришпээни, оң-лгези-биле Дээди Хуралдың немелде-ин эрттиреринге барымдаа болбас.

Бо чүүлдүн 1-ги кезээнде айтыркан Дээ-алдың хуралын эрттирер ай, хүнүнүн,-ының болгаш болур черинин дуга-медээлерни массалыг информация-теринге, Дээди Хуралдың албан-ың сайтызынга тарадыр болгаш Дээди-ың Даргазы азы оң оралакчызы, ону-ер хүнге чедир 20 хонук бурунгаар,

хамаарышкан политиктиг партияларның удуртукчуларынче чорудар.

6. Хуралга киржирин дугайында, база ол ышкаш оң адындан чүве чугаалап-саналдаары-биле төлээлтирер кижинин дугайында политиктиг партияның шийтирер азы партияның регионалдыг салбырының, ону эрттирер хүнге чедир 10 хонуктан-орайтатпайн, Дээди Хуралче чорудар.

7. Дээди Хуралдың Чөвүлели политиктиг партияларның төлээлтирер кижилеринин саналдап чүве чугаалаарының оочурун, бо чүүлдүн 6-гы кезээнде айтыркан политиктиг партияларның шийтиреринин Дээди Ху-ралда бүрүткел эрткен хуусааларын барым-даалап тодарадыр.

8. Бо чүүлдүн 1-ги кезээнде айтыркан Дээди Хуралдың хуралына Дээди Хуралда чок политиктиг партияларның төлээлеринин санал-оналдарының түнелдеринге хамаа-рыштыр санал кылбас, Дээди Хуралдың доктаалын хүлээп албас.

9. Политиктиг партия бүрүзүнүн төлээ-леринин санал-оналдарының түнелдеринге хамаарыштыр билдинген дыңнадыгларны медээ кылдыр хүлээп алыр болгаш, ол дугайында Дээди Хуралдың хуралының протоколунга чогуур бижилгени кылыр.

3) 156-гы чүүлдү дараазында эдилге-биле бижир:

«156 чүүл

1. Харысалгалыг комитет федералдыг-хоойлунун төлөвилелин көрүп тура, ону-Россия Федерациязының Федералдыг-Хуралының Күрүне Думазы хүлээп алгыже-чедир, дараазында шийтирлерниң бирээзин-хүлээп алыр:

федералдыг хоойлунун төлөвилелин-хүлээп алырын деткирин (эки санал) Дээди-Хуралга сүмелээр;

федералдыг хоойлунун төлөвилелин-хүлээп алырын деткирер (багай санал) Дээди-Хуралга сүмелээр;

федералдыг хоойлунун төлөвилелин-медээ кылдыр хүлээп алыр (Дээди Хура-лдың хуралына кирибейн).

2. Россия Федерациязының Федералдыг-Хуралының Күрүне Думазының бирги ном-чулгада хүлээп алганы федералдыг хоойлу-нун төлөвилелин көрүп тура, харысалгалыг-комитет дараазында шийтирлерниң бирээ-зин хүлээп алыр:

федералдыг хоойлунун төлөвилелинче-эдилгелер чорударын Дээди Хуралга сүме-лээр;

федералдыг хоойлунун төлөвилелин-медээ кылдыр хүлээп алыр (эдилгелер чок-болуп турарының чылдагааны-биле Дээди

Хуралдың хуралына кирибейн).

3. Бир эвес федералдыг хоойлунун төлөвилелин Дээди Хуралдың хуралына көөр кылдыр кирибейн турар болза, ындыг-таварылгада, (харысалгалыг комитет-федералдыг хоойлунун төлөвилелин медээ-кылдыр хүлээп алырының дугайында ший-тир хүлээп алганда), айтыркан федералдыг-хоойлунун төлөвилелин харысалгалыг-комитеттин даргазы «архив» деп демдег-лелди кылгаш, Дээди Хуралдың Аппарады-ның хамаарышкан эргелелинче чорудар;

4) 157-ги чүүлдү дараазында эдилге-биле бижир:

«157 чүүл

1. Харысалгалыг комитет федералдыг-хоойлунун төлөвилелин талазы-биле, ону-бирги номчулгада хүлээп алгыже чедир эки-деп саналдаан шийтир хүлээп алган болза, харысалгалыг комитет айтыркан төлөвилелге-Дээди Хуралдың саналын бээр-биле Дээди-Хуралдың доктаал төлөвилелин белеткээр.

2. Бирги номчулгада хүлээп алган феде-ралдыг хоойлунун төлөвилелинге хамаарыш-тыр ында сагындырыглар болгаш санал-оналдар бар болза, харысалгалыг комитет-федералдыг хоойлунун төлөвилелинге эдил-гелер кожар кылдыр доктаал төлөвилелин-белеткеп кылыр.;

5) 158-ки чүүлдү дараазында эдилге-биле бижир:

«158 чүүл

1. Россия Федерациязының субъекти-леринин күрүне эрге-чагыргазының хоой-лужудулга (төлээлекчи) органнарындан күрүне эрге-чагыргазының федералдыг-органнарына Дээди Хуралда келген хоойлу-саналдап кириер эгелекчи саналдарны азы-дилег бижиктерни Дээди Хуралдың Даргазы-Дээди Хуралдың харысалгалыг комите-динче чорудар.

2. Дээди Хуралдың харысалгалыг-комитети хоойлу саналдап кириер эргени-азы дилег бижикти көөр болгаш дараазында шийтирлерниң бирээзин хүлээп-алыр:

а) хоойлу саналдап кириер эгелекчи-саналды азы дилег бижикти деткирин-Дээди Хуралга сүмелээр;

б) хоойлу саналдап кириер эргени азы-дилег бижикти медээ кылдыр хүлээп алыр-болгаш ону Дээди Хуралдың хуралына-кирибес. Ындыг таварылгада хоойлу санал-дап кириер эргени азы дилег бижикти «ар-хив» деп демдегелди кылгаш, Дээди Ху-ралдың Аппарадының чогуур эргелелинче-чорудар.

3. Дээди Хурал бар документилерни көөр

болгаш шийтирни хүлээп алыр.

4. Дээди Хуралдың шийтирин хоойлу-саналдап кириер эгелекчи санал азы дилег-бижик чоруткан Россия Федерациязының-субъектизинин хоойлужудулга (төлээлекчи)-органынче чорудар.

6) 159-ку чүүлдү дараазында эдилге-биле-бижиер:

«159 чүүл

1. Дээди Хуралдың хуралына даргалап-турган кижинин саналы-биле, Дээди Хура-лдың оларны чугаалажып көөрү-биле хары-салгалыг комитеттеринин эки деп үнелээн-шийтирлери бар болза, Дээди Хурал-Федералдыг хоойлуларның төлөвилелдерин, Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) органнарының хоойлу санал-дап кириер эгелекчи саналдарын азы дилег-бижиктерин, оларның Дээди Хуралдың хүн-чурумунда айтыркан дугаарларын ниити-даңзы-биле дыңнадыр номчулушаан, чугаалажып көөр дугайында шийтирни (хүн-чурумунун айтырыгларынга хамаарыштыр-шийтирни) хүлээп ал болур.

Ындыг таварылгада, Дээди Хуралдың-шийтирин федералдыг хоойлунун төлөви-лел бүрүзүнге, Россия Федерациязының-субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының-хоойлужудулга (төлээлекчи) органнарының-хоойлу саналдап кириер эгелекчи санал-болгаш дилег бижик бүрүзүнге, немелде-бадылашкын чокка, аңгы-аңгы доктаалдар-биле белеткеп кылыр.

2. Бо чүүлдүн 1-ги кезээ-биле көрдүнген-таварылгада, Дээди Хуралдың депутаттары-ниити даңзы-биле аңгы айтырыг хүлээп-алырының дугайында удур саналдарны-кылып болур. Ындыг удур саналдар барда, федералдыг хоойлунун төлөвилелин, Россия-Федерациязының субъектизинин күрүне-эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээ-лекчи) органнарының хоойлу саналдап-кириер эгелекчи санал азы дилег бижикти-көөрүнүн дугайында хуралдың хүн айтырын-аңгы көөр.».

2. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден-эгелеп күштүг болур.

3. Бо доктаалды республиканың «Шын»-болгаш «Тувинская правда» солуннарынга-парлап үндүрер.

Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизинин) Даргазы-К. ДАВАА.

Кызыл хоорай
2011 чылдың июнь 15
№ 752 ДХ-1

Мөөрей, мөөрей...

Хем дугайында ыры конкурзунун тиелекчизи Шагаан-Арыгдан композитор Илья Мохов! Ийи дугаар черни ол-ла хоорайдан хоочун композитор Людмила Байыр-оол алган. Үшкү черни Каа-Хем ко-жуундан аныак бот-тывынгыр композитор Орлан Монгуш ээлээн. Чаа ырлар конкурзунга Влади-мир Серен-Седой тиелекчи болган. Ийиги черни Наталья Лопсан, үш-күзүн Аңгы-оол Хертек ээлээн-нер. Тиелекчилерге өртектег бе-лектерни болгаш акша шаңналда-рын тывыскаан.

— Каа-Хем кожуунун Төлээ-лекчилер хуралының болгаш Суг-Бажы суму чагыргазының ший-тирин езугаар суурнун уран чүүл төвүн Мерген-оол Нурсат аттыг деп адаан.

Мерген-оол Ховалыгович-Нурсатка берди:

—Хүндүлүг чаңгыс чер-чурт-тугларым, 65 харлаанымда ыры мөөрейи чарлап алгаш, оода 5-6 композитор кээр ирги бе деп бодап, сагыш аарып турган кижимен, 20 коллегаларым чыгып кээп киржир деп дүжүмде-даа чок. Мээң төрөөн суурумну, кожуу-нумну ыры-биле алдаржыдып, мээң адымны клубка тыпсып тура-ры дээш, улуу-биле өөрүп четтирип тур мен — деп, Мерген-оол Хо-валыгович Нурсат өөрүшкүзүн илеретти.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Авторнун тырттырган чуруу.

«КАА-ХЕМНИҢ ЧАЛГЫГЛАРЫ-2011»

Каа-Хем кожуунун Суг-Бажы суурга Тываның композиторларының чогаадыкчы эвилелин харысалгалыг секретары, композитор Мерген-оол алыгович Нурсаттың 65 харлаанынга турас-танган «Каа-Хемниң чалгыглары-2011» ыры мөөрейи болуп эрткен. Мөөрейни Композитор-ның чогаадыкчы эвилели, Каа-Хем кожуун-гаш Суг-Бажы суму чагыргалары организастан.

изи-биле ыры, аялга чо-чоруур 20 киржикчи мөө-ришкен. Мөөрейниң жюри даргазы Мерген-оол Нурсат, кежи-— Композиторларның чо-ы эвилелин даргазы,-убликаның уран чүүлүнүн-иг ажилдакчызы Амыр-н, Каа-Хем кожуунун эргелелин начальниги, культуразының алдарлыг-чызы Виктор Харченко, ептиң уруглар школазы-ектору Ольга Панова, Са-иң Культура бажының у-Валентина Кудрявцева, ан чогаалчы, Тываның-ианналының эдилекчизи-ке Чооду.

байырлыгы-биле айткан соонда, 65 харлап турар чаңгыс чер-чурт-туу М.Х. Нурсатка байыр чедирип, Каа-Хем кожуунда ТР-ниң Чазаның Даргазының төлээзи Э.С. Дан-зы-Белек, культура эргелелин начальниги В.П. Харченко, Композиторларның чогаадыкчы эвилелин даргазы А.С.Хоюган, Улус-чу чогаадылгы төвүндөн ТР-ниң ал-чу чогаадылгы чыгыш 3-Д. Мон-дарлыг ажилдакчызы З.Д. Мон-гуш, Мөңгүн-Тайгадан Аңгы-оол Хертек, Эрзинден Саян Сарагай, Суг-Бажы суурнун төлээлери база композиторнун өөнүн ишти чылыг-чымчак сөстөрни сөглөп, чогаа-дыкчы чедишкенин күзеве-шаан, Мерген-оол Ховалыговичке суй белектерни сөннээн. Байыр чедирип сөс алган коллегалары М.Х. Нурсатты бедик мергежилдик композитор, Тываның бир дугаар-нотогравы, аныяктарның бүүзү-

М. Нурсат биле В.Харченко.

реддиг дагыныкчызы деп үнелеп, тыва ыры, хөгжүм чогаалының хөгжүлдизинге оң кирип келген улуг үлүг-хуузу онзалал демдег-лээннер.

Мөөрейниң бирги кезээнге Каа-Хем кожуунга композиторнун төрөөн сууру Суг-Бажыга турас-кааткан ырлар эң хөй болган. Ийи дугаар кезээнге композиторлар чаа ырларын бараалгаткан. Кон-курсту Тыва Республиканың уран-чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы

Анатолий Серен башкарып эрт-тирген.

Жюри хуралдап чоруй баар аразында, сценага солун концерт уламчылаан. Аңаа Томас Мон-гуштуң баянга ойнаарын, ыраажы композитор Вероника Чоодунун ырыларын, Кызылдың № 5 школа-зының ыры башкызы Наталья Чүлдүмнүн оглу Артыш-биле ырлаарын магадап дыңнадыс.

Жюри даргазы М.Х.Нурсат тиелекчилерни адап, чарлады. Каа-

Бистиң ха-дуңмавыс болур эвээш санныг тывалар амгы үеде Кыдаттың Синьзян-Уйгур автономнуг районунң соңгу-барыын чүгүнде Алдай аймаанда каас-чараш тайга-таскыл черлерде чурттап чоруурлар. Бо девискээрниң мурнуу чүгүнде — Даг-Алтай, барыын чүгүнде Казахстан, чөөн чүгүнде - Моол Арат Республика-биле кызыгаарлажып чыдар. Бо аймакта кожа-хелбээ хөй националдыг чоннар: казахтар, моолдар, кыдаттар, дүнкеннер дээш, оон-даа өске чоннуң төлээлери чурттап турар.

Кыдат тываларына 1992 чылда чогаалчы Игорь Иргит бир дугаар барып ужурашкан, а 1993 чылда этнограф эртемден Марина Моңгуш аңаа барып, оларның дугайында эртем ажылдарын бижээн. 2009 чылдың чайгы айларында Стамбул хоорайның университединге стажировка эртип тургаш, Кыдат тываларынче чоруур дээш билеттер садып алган үемде, 7 айның ортаа үезинде Синьзян-Уйгур Автономнуг районунң төвү Урумчи хоорайга уйгурлар биле кыдаттар аразында дайын-чаа үнгениниң ужурундан ол чылын аңаа чедип шыдаваан мен.

Чүгле 2010 чылдың август айда бир дугаар Кыдат тываларына чедип, оларның амыдырал-чуртталгазы-биле таныжар аас-кежиктиг болдум. Бо аян-чоруумнун кол сорулгазы — амгы үеде Кыдатта чурттап турар тываларның амыдырал-чуртталгазы, ажил-ижи, культуразы-биле таныжары, оларның дылын, аас чогаалын, езу-чаңчылдарын чыып бижире. Август 14-те Урумчи хоорайга ужуп келгеш, дараазында хүн тываларның чурттап турар чери Алдай аймакче аъттаныпкан мен.

Бо бир дугаар чораан үемде Хаба, Ак-Хаба, Ханас, Хом, Бурчин деп тываларның чурттап турар черлеринге барып, оларның чуртталгазын сонугар, таныжып, аңаа 14 хондум.

Амгы үеде Кыдатта чурттап турар тываларның саны 2300 хире кижилер. Олар боттарың көк-мончак, мончак азы алдай тывазы бис деп санап чоруурлар. Кыдаттың тывалары база Моолдун тывалары-биле бир дөмей, өске күрүнө иштинде чурттап чоруур эвээш санныг болганындан, паспорттарында моол нациялыг деп бижиттинген. Оң уржундан тыва кижилерниң аттары хөй нуруузунда моол болур болгаш ында-хаа тыва, казах, кыдат аттар база таварышкылаар. Бо черлерде чурттап турар тываларны Кыдаттың чону тывалар деп билбес, оларны моолдар азы мончактар деп санаар.

Ук черниң чону төрөөн тыва дылын «мончакча», «дываджа» азы «дыва» дыл деп адап турар. Ол черлерде тыва дылдың салдары кошкар, тыва дыл чүгле оларның өг-бүлезинге ажыглаттынар болгаш тыва кижилерниң аразында харылзажыр дылы болуп арткан. Кыдаттың тывалары төрөөн дылындан аңгыда казах, моол база күрүнө дылы болур кыдат дылды билерлер. Ынчалза-даа улуг назылыг кижилерниң аразында кыдат дылды болгаш бижикти эки билер кижилерниң саны арай эвээш. Кожа-хелбээ чурттап чоруур казахтар болгаш моолдарның аразындан тыва дылды билер кижилерниң бары солун.

Алдай аймакта тывалар чурттаан черлерде суур бүрүзү даргаларлыг. Оларның даргаларына албан кыдат кижилерни, а оралакчыларына тыва кижилерни томуйлап турар.

Тыва уруглар бо черлерде казах

азы моол мектептерде (мектеп - казах сөс «школа» дээн) өөренип турарлар. Бо школаларда ажылдап турар тыва башкыларның саны арбын. Чижээ, Ак-Хабаның моол школазында 25 тыва башкылар ажылдап турар.

Бичии уруглар школага кээрде, ол дылдарны билбес болганындан башкылар уругларны баштай казах, моол дылдарга өөредип ап, үжүк-бижитки өөредип турар. Моол школаларже кирген уруглар эрги моол, тоду бижиктерге өөренип турарлар. Ол тоду бижик тыва дылдың үннерин дамчыдарына, казах дылга бодаарга, таарымчалыг деп тывалар санап турарлар. Ынчалза-даа чамдык черлерде, чижээлээрге, Көк-Догайда, Алахаакта моол школалар чок, чүгле казах школалар бар.

Кыдат дыл күрүнө дылы болганда, тываларга ону эки билери эртем-билиг чедип, ажил-агыйга тургустунуп алырынга чугула херек бооп турар. Алдай аймактың суурларында чурттап турар тывалар мал ажыл-агыйлыг. Бода малдан — инектерни; чылгы малдан — аъттарны; шээр малдан — хой, өшкүлери азырап турар.

Ук черниң тывалары боттарың «мал-биле тын азыраныс бис» деп чугаалаарлар. Алахаактың тывалары мал азыраарындан аңгыда, ногааны хөйү-биле тарып турар.

Сүттүг шай — тыва өг-бүлениң чылдың кандыг-даа үезинде ижер ынак суксуну. Тыва чемнерден тараа, хоорган далган, боова-боорзак, божка, хойтпак, ааржы, курутту кылып, чөмге ажыглап турар. Оон аңгыда кыдат, казах, уйгур чоннарның чемнери чозу, карала, лагман дээш, өске-даа чемнери хөйү-биле белеткен, чөмге ажыглап турар. Чайгы үеде сүт арагазын тигер. Бо араганы тигери бистиң тываларыны-биле шуут дөмей. Садыг арагазын, 40-45 градусуту араганы «кара арака», «багай, күштүг» дээн уткалыг адап, ону Шагаа база Оваа дагыыр байыр-лалдарда ажыглаары багай деп санап турар. Күзүн 10 айның төнчүзү 11 айның эгезинде кышка белеткенип, чишти согар. Ол чиш эдйн согум деп адаар. Мал азыраарындан аңгыда, эр кижилер аңнап турар. Ол аңнаарда, кышкы үеде тайга-таскыл чер болганындан боттарының кылганы хаактарны ажыглап турар. Ынчалза-даа 2000 чылдан эгелээш, ол девискээрниң черлерин камгалалдыг чер кылганындан аңаары хоруглуг апарган.

Бо черлерге XX чүс чылдың 20-30 чылдарында, ынчан Россияга Октябрь революциязындан дезип чоруткан орустар база чурттап, аңаа 1956 чылга чедир тывалар-биле кожа-хелбээ чурттап турганнар. Ол үеде тывалар орустардан тараа, картофель тарырын, бажың тударын өөренип алганнар. Ол үеден эгелеп, суурларда кидис өглерни ыяштан туткан бажыңнар солаан. Амгы үеде чедир тываларның аъттарны шанактаары, аңаа

чүк сөөртүрү база орус культурадартан арткан чүүл бооп турар.

База ол-ла чылдарның салдары-биле амгы үеде чедир Кыдат тываларының дылында орус дылдан үлгерлээн пилян (план), мэгэзин (магазин), нөл (ноль), рюмка (рюмка), картош (картошка), парээн (варенье), үкүл (укол) дээш, оон-даа өске сөстөр ам-даа ажыглаттынып турар.

Кыдатка Мао-Цзэдуннун чурт башкарып турган чылдарында болган культурлуг революция үезинде, тываларны езу-чаңчылдары чидип бар чыткан. Бо чылдарда улуг кижилерниң чугаазы-биле алырга, Шагаа база бичии уругларның дою, баш хылбыктаары дээш, оон-даа өске байырлалдарны бүдүү, чажырып эрттирип турган болгаш чүгле 80 чылдардан эгелеп чоннуң байырлалдарын эрттирери хостуг апарган.

1958 чылда Алдай аймаанда чурттап турган тываларны социализмни хүлээп албайн турар деп санааш, чурттап турар черлеринден күш-биле ырак Хаятан, Чунгур деп черлерге көжүрген. Бо черлерге оларны, шаг-шаандан бээр мал ажыл-агыйлыг кижилерни, коммуна кылгаш, тараа, ногаа тарып ажылдадып турган. Улуг назылыг кижилерниң чугаазы-биле алырга, хүнүн-не шөлге эртенден кежээге чедир ажылдаар болгаш ажылы дээш, чүгле хүнде үш катап халас чемгерер база сезон аайы-биле херектиг идик-хепти берип каар турган. Мындыг кадыг ажыл-иштен, берге чуртталгадан, олар аарыг-аржыкка алзып, хөйү-биле өлүп хоррап турган. Шөлүлгеге 2 чыл болганда, 1960 чылда Ак-Хабаның тывалары төрөөн черинче катап дезип чанып келгеннер. Ынчалза-даа аңаа чүгле үш чыл чурттаан соонда, 1963 чылда, оларны база катап «СССР-де чурттап чоруур тываларже дезип чоруур деп турар силер» — деп нүгүлдээш, күш-биле өске Хаар-Ой деп черге көжүрген. Чүгле 1982 чылда тывалар төрөөн черлеринче дедир чанып кээр аас-кежиктиг болганнар. Ынчангаш бо шөлүлгениң хайындан хөй санныг тыва кижилер амы-тынындан чарлып, когаараан. Ынчангаш Кыдат тывалары төрөөн черинге дедир эглип чанганындан бээр чүгле 29 чыл эрткен бооп турар.

Кыдаттың тывалары амгы-даа үеде бистиң ада-өгбелеривистин сагып чорааны ышкар, таныжарда угу-сөөгүн болгаш харын айтырар. Назы-харын айтырарының ужуру болза, танывазы кижини канчаар уткуп-хүлээп, канчаар чугаалашса экил дээрзин билип алыры ол. Мында кижилер бүрүзү бодунун ада-өгбөзүн, ук-сөөгүн эки билер болгаш ында мындыг тос аймак сөөктер бар: хойук, иргит, чаг-тыва, ак-соян, кара-сал, кара-төш, кызыл соян, таңды, хойт.

Чурттап турар чериниң аайы-биле тываларының дылы бичии аңгылангып турза-даа, ол сөстөрнүң утказын бот-боттары билчирлер. Чижээлээрге, Алахаак улузу чөмненир дээрде «хырыннаныр» деп чугаалаар, а чамдыктары «чөм ижер» дээр. Улуг назылыг кижилер чугаалажырда, аныяктарга бодаарга, казах азы моол сөстөрнү эвээ-

жи-биле ажыглап турары илден. База бир дыл талазы-биле онзагай ылгалып турар чүүлү бистиң тываларда чамдык өк-биле адаар сөстөрнү оларның өк-биле адавайн турары. Чижээлээрге, аът — ат, эът — эт, оът — от дээн хевирлиг.

Суурлар база хоорай-даа черлерде тываларның чурттап турар бажыңнарының дөрүндө, хүндүлүг черинде Банчын-Эрдине деп төвүт уктуг Кыдаттың буддистериниң Богдо-Кэгээнниң чуруун ыдыктааш, аскан болур. Бистиң билиривис Чырыткылыг башкы XIV Далай-Лама Тензин Гьятцо делегейиниң бүгү буддистериниң баштыгы. Ынчалза-даа Кыдаттың 1950 чылдарда Төвүттү эжелеп алганының соонда база Чырыткылыг Далай-Ламаның 1959 чылда Индияже албадал-биле дескениниң ужурундан бо чуртка оң чуруун азары хоруглуг. Чамдык улус мээң-биле чугаалажып, чоок танышкан соонда, кижиге бүзүрелиниң демдээ кылдыр боор, ол-ла дөрдө хумагалыг чажырып, шыгжап алганы XIV Далай-Ламаның чуруун көргүзүп, аңаа тейлеп чоруурун чугаалаар болдулар. Банчын-Эрдине-ниң чуруундан аңгыда, өг бүрүзүндө Чигис-Хаанны хүндүлөп, оң чуруун база дөрдө азып каан турар. Ол ышкар чамдык өглер болгаш бажыңнарының ханаларында Тыва Республиканың тугун, сүлдө демдээ, картазын хоо иштинге хумагалыг суккаш азып алган турарын база көрдүм.

Бажыңнар иштинде эт-септи бистиң өглерде ышкар чүк кылдыр чыып каан турар. Хана шактары Бээжинниң (Пекин) үезин көргүзүп турар. Чүге дээрге бо черде кандыг-даа ажыл-агый, хүн чуруму Бээжинниң-биле чоруп турар. Бээжинниң үези Синьцзянны-биле 2 шак, а Москваны-биле 4 шак аңгылангып турар.

Сөөлгү чылдарда Кыдатта кижилер санының өзүп-көвүдөп турарын барымдаалааш, оң чазаа тускай хемчеглерни ап турар. Кыдат язисөөктүг өг-бүлелерге херээжен кижилер күрүнө черинде ажылдап турар болза, чүгле 1 ажы-төлдүг, а бир эвес ажыл чок бажыңында олурар болза, 2 ажы-төлдүг бооп болурун доктааткан.

Кыдатта чурттап турар эвээш санныг биче чоннар казахтар, уйгурлар, моолдар, тывалар дээш, оон-даа өске чоннарга хамаарыштыр өг-бүлөдө херээжен кижилер күрүнө черинде ажылдап турар болза 2 ажы-төлдүг, а бир эвес ажыл чок бажыңында олурар болза, 3 ажы-төлдүг бооп болурун чөпшээрер турар. Бир эвес күрүнө черинде ажылдап чоруур херээжен кижилер 3 дугаар төлүн божуур болза, ол өг-бүлө күрүнө 3000 юаньдан өрү үндүрүп төлээри көрдүнгөн.

Каракка илдигип турар чүве — улуг кижилерниң бичии уругларга ынаа болгаш оларга хамаарылганының эвилең-ээлдээ, кажан-даа кончувазы. Аныяк кижилерниң улуг улусту база ада-иезиниң сөзүн дыңнаарын, хүндүлээрин эскерип, магадап көрүп чордум.

Ырак-узак тываларның чурттап турар черлери Хом-Ханаска чедир 2005 чылда чаа асфальтылыг улуг орукту кылган. А 2005 чылга чедир «улуг чер-биле» чүгле аъттыг, ша-

нактыг аъттар-биле харылзаткан. Ынчалза-даа ам-даа к үеде дагылыг чер болганы улуг хар чаарга, ол орук-биле харылзажыры берге болуп ашаан.

Алдай аймактың тывалар тап турар черлериниң бо кайгамчык каас-чараш, чурум Маңаа цивилизацияның бажыңнарының холдары шуут-ла деп болур. Ынчангаш бо Кыдаттың Синьцзян-Уйгур автономнуг районунң девискээ база бир алдаржаан туристтериниң бирээзи. Чайгы үе черлерге алды айдан сес айдир Кыдаттың бүгү булуңнары хөй туристер кээп турар. Кээп туристерниң хөй кезини кыд хүн бүрүдө 6-7 автобус турмаңаа кээп турар. Туристтер чайгы үеде хөй болганы садыг-саарылга кылган кыд Ханаста, Хомда тываларны тап олурган бажыңнарын айларда хөлезилеп ап, аал бажыңы кылдыр ажыглаар, бажыңнарда ажын-чөмүн берип турар.

Эң-не хөй туристер баар ч Ханас, Хом. Ханаста автобустар туристерни болгаш чурттап турар халас автобустарга Ханас кыдыына чедирип турар. Бо нун чурттап турары оң иш тывалар база хөй кезини ту садыг-саарылгаже шилчээр, келген туристерге бараан ырап берип, бийин-танцы кээп, ак чемнер: хойтпак, таваржы, курут садып, садыг-саганы чорудуп турар. Тывалар аразындан бажың-балгад туристер тургузуп, оларны ырып-чемгерип турар эвээш саны кижилер бар. Оң чылдагаан ажылды кылырда, суурнуң чугаазы-биле дугуржылга херек чагырга чери кыдат кижилер чөпшээрелди колдадып турарын тайылбырладылар.

Кыдаттың Чазаа тывалары чурттап турар суурларында өглер ол черниң даштыкы хөй үрөп турар деп санааш, суур кидис өглер тигерин хоруп калдылар.

Кыдаттың тывалары Россия чурттап турар тываларының амрал-чуртталгазын, дылын, чаңчылдарын, культуразын а сонугарлаар. Бистиң черликсеп, Тываны, тыва чонну кыдырып сеп турар кижилер хөй. Тыва кандыг амыдырал-чурттап турар үжүк-бижи бар бе, тыва үжүк-бижи бар бе, тыва школалар бар бе, тыва дылды эки билер кижилер бар бе, арага кижилер бар бе? — дээн арызларны чораан-на чери айтырар-дыр. «Казахтар чурттап турар — Казахстанче чанып турар, а б Тыва хүлээп алыр бе, тыва бисти ха-дуңмазы, төрөлдери санап турар бе?» — дээн ыш айтырыглар оларны дүвүрө чоруур. База ажы-төлүн Тыва эртем-билиг чедирип алза, бодалдыг кижилерниң саны эвээш.

Хоорайда өөренип бол чурттап турар аныяктар Интернет дузазы-биле тыва сайттары кирип, чоннуң амыдырал-чуртталгазын, культуразын сонугарла-

ТӨРЕЛ ЧОН БИС

Прокурор
хыналдазы

АЗЫРАЛ БОЛГАШ ХАЙГААРАЛ ЧОКТА...

Өвүр кожунун азырал болгаш хайгаарал килдизинге кылган прокурор хыналдазы федералдыг хоойлужудулганы хажыдышкынын илереткен.

Ол хыналда үстүндө адаттыган килдисте РФ-тиң Өг-бүлө кодекзинин 122 чүүлүнүн 1 болгаш 2 кезектери хажыттынып турарын илереткен. Херектин ужуру чүл дээрге, назы четпээн уруглар хайгаарал чок арткаанын дугайында медээ кирген хүнден үш хонуктуң дургузунда азырал болгаш хайгаарал органы чаш кижиниң амыдырал байдалына хыналданы чорудар болгаш ада-иениң талазындан азырал болгаш хайгаарал чок деп факт илерээр болза, чаш кижиниң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле хемчегни алырын хоойлужудулга ук органга хүлээдирип турар. Ол езугаар бир ай дургузунда бичии кижини азыралга бээриниң хемчээн алыр ужурулуг.

Бир эвес азыралга бээри болдунмас болза, ол дугайында РФ-тиң субъектинин чогуур күүсекчи эрге-чагырга органынче дыңнадыр, аңаа ада-иенин хайгааралы чок артан уругларның даңзызына ону кириер.

Прокуратура ажылдакчыларының илереткени болза, сес болгаш дөрт харлыг чаш кижилер амыдыралдың берге байдалдарында таварышкан, оларның амытынынга, кадыкшылынга айыылдыг байдалдар тургустунган, оларның кижизидилгезинге байдалдар тургустунмаан деп медээ азырал болгаш хайгаарал килдизинче иштики херектер килдизинден бо чылдың март 31-де кирген. Оларның бажынынга хыналда кылып чеде бээрге, чаш кижилерниң ада-иелери кайызы-даа эзирек болганнар. Ол от безин салдынмаан соок бажынга аш-чем ишпээн чаштар эзирек улус аразында турар болган, харын-даа назы четпээн М. бедик черден аңдарылган, кемдээшкин алган турган, аңаа дуза көргүзүптер кижии безин чок болган.

Ындыг турбуже, азырал болгаш хайгаарал килдизи чаштарның амыдырал байдалына хыналданы чорутпаан, оларны чогумчалыг черге тургузуп, эргезин болгаш эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле хемчеглерни албаан, ол ышкыш өске өг-бүлөгө азыралга бердинмээн чаштар дугайында медээни регион даңзызынга кириер кылдыр күүсекчи эрге-чагырга органынче кирибээн болган.

Илереттинген фактылар талазы-биле Өвүр кожунун өөредилге эргелелин азырал болгаш хайгаарал килдизинче федералдыг хоойлужудулганы хажыдар чорукту болдурбазының талазы-биле негелдени прокуратура кириген. Ону сайгарып чугаалашканын түңнелинде азырал болгаш хайгаарал килдизиниң удуртукчузунга харысалга хүлээткен.

Надежда ДОНГАК,
Өвүр районун прокурору.

Шагаалап чоруур кижилерни шагаачылар дээр. Танывазы-даа кижилер өггө кээр болза, ол кижини шайладып, ашкырып-чемгерер. Бо эрткен Шагаа хүннеринде тыва өглерге казахтарның бо-ла шагаалажып кээрин эскердим.

Шагааның ийги хүнүнде мен Ак-Хаба суурга саадак адаарын көөр аргалыг болдум. Маргылдаа эртенден кезээге чедир ийи хүн улаштыр болган. Бо оюнга чүгле улуг эр кижилер киржир, бичии оолдар саадакты көдүрери аар болганындан аңаа киришпес.

Шагааның он бешки хүнүнде Мэтэр (Майдыр бурганынга турсааткан) деп байырлалды эрттирер. Бо байырлал дээрге, Шагааның сөөлгү байыры-дыр. Чер бүрүзүнге — суурларга, хоорайларга тывалар чыгып, шайлаар, байырлаар хүндүлүг улуг кижилерин база эки ажылдап чоруур аныктарны өглеринче чалап, кадактарны өргүп, мактал сөстөрүн чугаалаар. Бо байырлалды мен Ала-Хаак суурунга, Бурчин, Хаба деп хоорайларга видеоаппаратурага бижиттим. Бо найырга кээрге, улуг-даа, бичии-даа улус колдуунда шупту тыва хептерлиг кээрин эскердим. Бурчин хоорайга болган байырлалга бичии уругларның тыва идик-хеп көргүзүүн эрттиргени онзагай болган.

Амгы үеде Кыдат тываларының сагыш-сеткилин — 50-60 чыл эртсе, бис тыва чон кылдыр артып шыдаар бис бе, аныяк салгал төрөөн дылын, езу-чаңчылдарын камгалап-кадагалап арттырып ап шыдаар бе? — дээн айтырыглар дүвүредип турар. Оон бир кол чылдагааны бо сөөлгү чылдарда тываларның чурттаан черлеринде кыдаттарның санының чоорту көвүдөп турарында.

Бо черлерге чорааш, ол чоннун хүндүлээчелин, ажык-сеткилдин магадап ханмадым. Чораан-на черимге тыва кижилерден хүн бүрүде бис тывалар чаңгыс чон бис, ханы-выс чаңгыс деп чүүлү дыңнап чордум.

Бо чорааш Кыдат тываларына барган үелеримде чоннун ырлары, хөй саныг авторлуг ырлар, тывыздыктар, үлегер домактар, алгыш-йөрээлдер, бурун-чугаалар, төөгү болгаш тоолчургу чугаалар, тоолдар, езу-чаңчылдар, шоорга, хомуска, игилге аялгалар экспедицияның элбек «дүжүдү» болган.

Хөй миллиард саныг Кыдат чоннун аразында чурттап чоруур чеже-даа эвээш саныг болза, бо үеге чедир езу-чаңчылдарын сагып, төрөөн дылын камгалап, үнелеп чоруур ха-дунма тыва чонумга мөгөөр-дир мен. Мени чылыг-чымчак хүлээп ап, боттарының арга-дуржулганын, аас чогаалының эртинелерин, езу-чаңчылдарын мээң-биле харам чокка үлешкен тыва чонумга база эң ылаңгыя Баты-Очур Өлзейге, Угбаяк Сентишке, Солонго Шингилге, Хенчеге, Арсынга, Сесинге, Чамсүрүнге болгаш өскелерге-даа чүрээмниң ханызындан четтиргенимни илереттим.

Жанна ЮША,
Россияның эртемнер академиясының Сибирьде филиалының Филология институтунун Сибирьниң аас чогаалы секторунун эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидаты.

гилдин чогаатканы «Алдын-чечек, хек-даван» база аныяк башкы, ыраажы Кендже Буйуктуң (сөзү болгаш аялгасы) бижээни «Сакты-дым» дээн ышкыш ырлары хамааржыр. Оларны тываларда аныяк, кырган-даа кижилер билер болгаш ону байырлалдарда күзелдин-биле ырлажып турар.

Шоорга, илгирге (игилге), хомуска ойнаар кижилерниң саны хөй. Бичии уруглар, оолдарың-даа аразында хөгжүмгө сонуургалдыг, бо хөгжүм херекселдеринге ойнап билер улустар хөй.

Бичии уруглар төртүтүнгөндө доюн, өгленген аныктарның куда доюн, кижии ажаарда амга чедир бурунгу езу-чаңчылдарны сагып эрттирип турар. Амгы үеде, сөөлгү чылдарда куда-дой эрттирерде, чаа тыптып келген уругларның бирээзи калым бооп турар. Өгленир мурнунда күдээ оолдун улузу келин кыстың ада-иезинге калым кылдыр акша сөңнээр апарган. Ук калымның хемчээлин кудалар боттары дугуржуп-чугаалажып алганындан хамааржыр. Оон тыптып келген ужуру болза, казах чон-биле үр үениң иштинде кожа-хелбээ чурттап чоруунун салдары деп чүве билдингир.

Кыдат тываларында ийи улуг байырлалдар бар. Ол дээрге — чайгы үеде — Оваа дагыры, а кышкы үеде — Шагаа. Бо байырлалдар чоннун эң-не ынак, четтикпейн манаар байырлалдары. Ынчангаш бо байырлалдарга өг-бүлелер бүдүн чыл ишти белеткенип кээрлер. Мында кол чүүл бо байырлалдарны чүгле эрттирип каарында эвес, а оон ажыы улуг болуп, тыва чоннун хей-ады бедик болурунга, боттарын чаңгыс чон кылдыр санаарынга, эпиг-найыралдыг чурттаарынга ажык-дузалыг. Тывалар чүгле бо байырлалдарда хойну өвээр. Өске үелерде олар ону казахтар-биле бир дөмөй мойнундан кезип өлүрүп алыр чаңчылдыг.

Кыдат тываларында ийи дугаар аян-чоруум 2011 чылдың кыжын январь-февраль айларда болган. Кол-ла сорулгам — Кыдатта чурттап турар тываларның Шагааны канчаар эрттирип турарын бижидип алыры. Бо барган үемде бир ай дургузунда Кыдаттың Синьцзян-Уйгур автономнуг районунун Алтай аймаанда Хаба, Ак-Хаба, Ханас, Алахаак деп суурларынга, Бурчин, Алдай деп хоорайларынга барып, ында чурттап турар тываларның Шагааны канчаар байырлап турарын көрүп, ону тырттырар аас-кежиктиг болдум. Оон-биле катал чайын барган черлеримге катал чедип, мурнунда бижиттирген материалдарда билдинмес чүүлдерни айтырып база аңгы-аңгы кижилер-биле ужуражып, хөй үениң иштинде оларны дыңнап, бижидер аргалыг болдум.

Ам Шагаа дугайында каш сөс. Шагаа бетинде хүннер бистиң-биле бир дөмөй эң-не чымыштыг хүннер болур. Өг-бүлө бүрүзү Шагааның мурнунда хүннерде өгнүн ишти-даштын арыглап, аяк-савазын, идик-хевин чуп, эрги чылдың хиринден ыяп-ла адырлыг болза эки деп санап, аштанып-арыгланыр. Бо

ажылдардан аңгыда, Шагаа үезинде бажыңга келир аалчыларынга ак чемден, далган-тараадан, эъттен кылган аш-чемни баш бурунгаар белеткеп алыр. Шагааны он беш хүн иштинде байырлаар.

Шагааның бүдүү хүнү бо чылын февраль 2-де таварышкан. Ол хүннү кыдат тывалары «чапсар» азы моолдап «кучун» хүнү деп адаарлар. Бо хүн тыва өглер дүш соонда шактарда боттарының улуг назылыг кижилерин өглеринче чалап, эртип турар чылдың шайын ижер, шайладыр. Бо хүнден эгелээш, бурганның чоруунун чанынга чуланы кыпсып, аш-чемниң дээ-жизин салыр. Дээрде сылдыс четчи бээрге, кожа чурттап турар 4-5 өглер каттыжып алгаш, эң улуг, хүндүлүг кижиниң өөндөн эгелеп, аштанып-чемненип, чилиг согар. Инектин, хойнун чилин сол болур. Чилигн ол өгнүн күдээзи азы өске эр хиндиктиг аныяк кижии согар эргелиг. Ону чаңгыс хаккаш, үзе шаапкан соонда, өгдө турган эр кижилер дашкаар үнүп курайлап, аас-кежикти кыйгырып база кыдат мифологияда ышкыш аза-бук кортсун, маңаа келбезин дээш кышкыржырлар. Шагаа байырлалының үезинде шупту кижии дөмөй: эки, багай кижии деп чүве чок, ылгашпас, кижии бүрүзүн эки хүндүлээр деп санап турарлар.

Шагаа үезинде өглеринге чула кыпсып, бурганга тейлээр болгаш келген аалчылар база шак ол езулалды албан кылыр. Маргылдаалардан аът чарыжын, мөгө хүрежин Шагаа болгаш Оваа дагыыр үелерде, а баг кагарын азы саадак адаарын чүгле Шагаа үезинде эрттирер чаңчылдыг.

Кыдаттың тывалары бо чылын Шагааны бистиң тывалар-биле бир дөмөй февраль 3-түн хүнүнде уткуп алган. 2 айның 3-түн хүнү — Шагааның бирги хүнү деп санаттынар. Бо хүн байлыңга (бедик чер азы даг кырында саң салыр, тейлээр чер) эр кижилер хүн үнмээн турда четкеш, хүннүн херелдери-биле Чаа чылды уткуп, саңын салып, чалбарыыр. Шагааны уткуп алган соонда, ол кижилер холдарына кадак тудуп алгаш, байлыңны долгандыр үш катал дескинип, курайлап, шагаалажыр (чолукшуурун ынчаар адаар). Улуг назылыг кижилер алгыш-йөрээл чугаалап, курайлаар. Бо черге херээжен улус барбас, ынчалза-даа мени бо черге барып көөрүн чөпшээрди.

Шагаа үезинде улуг-даа, бичии-даа кижилер шупту боттарынга хадактарны үргүлчү ап чоруур. Чаңчыл езугаар ужуражып келген улузу-биле менди солчуп чолукшуур. Ха-дунма, дөргүл-төрөл, эшөөр кижилер бот-боттарын бажыңнарынче, өглеринче чалажып, аалдажыр. Кижии бүрүзү, бичии уруглардан эгелээш, шагаалажып, бот-боттарынга йөрээл сөстөрүн чугаалаар. Шагааның баштайгы хүнүнде херээжен кижилер өглеринден үнемес, аалчылар манап, оларны хүндүлөп, ашкырып-чемгерип, өглеринге олурарлар. Чүгле Шагааның 2-3 дугаар хүнүнде херээжен кижилер тускай боттары чыгып, таныыр өглеринче аалдажып болур.

Кыдаттың тывалары бистиң республиканы Улуг Тыва азы Тывастан (Казахстан биле дөмөйлөп) деп адап турар. Бистиң тываларны Кызыл тывазы, Хемчик тывазы азы Орустун тывазы деп адаар. А Моолда чурттап турар тываларны база ха-дунмавыс деп санап, оларны Калга тывалары деп адап турар. Төөгүдөн алгаш көөрге, Моол тывалары Кыдаттың Алдайына казахтар биле дүңкөннер аразында болган дайынның уржундан Моолче дескен чон болуп турар.

Аас чогаалы бо хүннерге чедир Кыдатта чурттаан тыва чоннун амыдырал-чуртталгазында улуг салдарны чедирип турар. Салгалдан салгалче чоннун байлак аас чогаалының хөй-хөй жанрлары дамчып келген. Мында кандыг-даа байырлал, өг-бүлө, чоннун-даа байырлалдары ыр-шоор, алгыш-йөрээлдер, маргылдаалар чокка эртпес. Маңаа чер-чуртун, ада-иезин мактаан, дашка ырыларын, алгыш-йөрээлдерни хөйү-биле дыңнап болур. Ол ышкыш кижиниң, чер-делегейниң тывылганы, суг халаптың болганы, Амыр-Санааның дугайында дээш, өске-даа бурун чугаалар, тоолдар, төөгүлүг чугаалар, мал-маган алзырының аялгалары база хөй-хөй чоннун үлегер домактары, чечен сөстери, тывыздыктары камгалап кадагалаттынып арткан. Ынчалза-даа улуг улустун чугаазы-биле, үжүк-бижик чогуңдан аас чогаалының чамдык жанрлары, эң ылаңгыя, маадырлыг тоолдарны үезинде билер кижилерден бижидип албаанындан, уттундурган деп санап турар.

Улустун ырларындан аңгыда, авторлуг тыва, моол дылда ырлар хөй. Бо ырларның кол темазы төрөөн чуртун мактаан, оон чараш, чурумалын магадаан, төрөөн чуртунга ынакшылын илереткени ырлар боор. Мында эң-не нептерегей, алдаржаан, улустун ырлары апарган ырларга Солонго Шин-

«ХААННАР ШЫНААЗЫ-2011»

Төрзэн Тывавыстың бурунгаар сайзырал-хөгжүлденин төөгүзүндө туруп көрбээн улуг болуушкун — Кызыл — Курагино демир-орук тудуунун төлөвилелин археологтук шинчилел экспедициязының ажилдары эгелей бергенин бистиң номчукчуларывыс солун арынындан номчаан, билер. Ук төлөвилелдин эртем талазы-биле шинчилелдерин чорударынга Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институту кол харысалганы ап турар. Ынчангаш ТГШИ-ниң директору, филология эртемнериниң доктору К.А.Бичелдей-биле бистиң корреспондентивис ужуражып чугаалашкан.

— «Хааннар шынаазы-2011» деп экспедицияның кылып чорудар ажилдарының дугайында бистиң номчукчуларывыска тодаргай тайылбырлап бериңерем, Каадыр-оол Алексеевич?

— Бо чылдың 6 айның 10-дан эгелеп Тыва Арат Республиканың девискээринге хамааржыр Эрбек хөөлбээниң чанынга «Хааннар шынаазы-2011» деп ат-биле студентилерниң археологтук шинчилелдер экспедициязының лагери ачылтынып турар. Бо ажилдың ужурут-казы-болза, бистиң Тываның девискээринче кирип кээр демир-орук тудуунун эге бир дугаар базымдыр. Тудугну эгелээриниң онзагай ажадышкыны удавас болур. Демир-орук тудуу бистиң Тываның девискээринде чыдар хой-хой базырыктарны таварып эртер болганда, оң бетинде оларны шинчилеп, казып, аштап-арыглап, бүгү белеткел ажилдарын кылып алган турар ужурулук бис. Ынчангаш ол бүгү ажилдарны кылыры-биле археологтук лагерьниң тургустунуп турары ол.

— Бо улуг төлөвилелдин деткиччилери, эгелекчилери кымнар болуп турарыл, Каадыр-оол Алексеевич?

— Төлөвилелдин бо чылын кылдынып эгелээниң кол деткичизи болгаш эгелекчизи — Сергей Күжүгетович Шойгу. Ол бодунун улуг хүлээлгезинден аңгыда, бистер билер-ле болгай бис, Россияның чер-чурт шинчилелдериниң талазы-биле тускай ниитилелиниң Хаанның Чазак үезинде-ле турган Тываның шинчилелдерин чорудуп турган (ындыг төөгүзү база бар) ниитилел—Орус географтыг ниитилели. Оон мурнунда Хаанның Чазак үезинде турган ады Императорнун орус географтыг ниитилели турган.

Бо ниитилелдин президентизи Сергей Күжүгетович Шойгу боду бо талазы-биле онзагай сонургалдыг. Ынчангаш тудугнуң шимчеп үнүптеринге хамаарыштыр идиг бээрин оралдажып турары ол-дур. Өске талазында черле тургустунган чанчыл езугаар хамаарыштыр эң улуг чер-чурт шинчилелдерин бо ниитилелди дамчыштыр чорудуп турганын барымдаалааш, бо экспедицияны бодунун харысалгазынга ап, оң ашаландырышкынын үзе шиттирлеп бергени ол-дур. Ынчангаш бо лагерьни тургузар аргалыг болган бис. Чер-чурт шинчилелиниң ниитилелдин үндезилекчизи-дузалакчыларының бирээзи Россия Федерациязының Президентизи Владимир Владимирович Путин, ынчангаш улуг төлөвилелдин ашаландырышкынын бо ийи улуг даргаларывыс кады демнежиш шиттирлежиш бергениниң ачызында, бо чылын ол ажилдарны кылырынга 5 миллион рубль аңгы сорулгалыг кылдыр үндүртүнген, аңаа немештир 41 миллион рубльди федералдыг бюджеттен үндүрүп берген, ынчангаш 150 студентилер ажилдап-чурттаар аргалыг болур «Хааннар шынаазы-2011» деп студентилерниң археологтук лагерин ажадыпкан ажилдап эгелээнивис ол.

— Ол ажилдарга студентилерден аңгыда кымнар киржирил?

— Ниитизи-биле бо девискээрге беш шинчилел отрядтары ажилдаар. Бир дугаарында, чугаажок, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун отряды ажилдаар. Ийи отрядты Новосибирскиниң археология болгаш этнография институтунун эртемденнери ажилдаар. Дөрт дугаар отряд Санкт-Петербургтун материалдыг культуралар институтунун мурнундан шагда-ла Марина Евгеньевнаның

удуртулгазы-биле мында ажилдап турар. Оон соонда география талазы-биле тускай шинчилелдерниң аңгы отряды турар. Беш отряд мынчаар ажилдап кириптер.

— Отрядтарның кол сорулгалы кандыгыл, Каадыр-оол Алексеевич?

— Отрядтарның эртем талазы-биле кол сорулгалы—демир-орук тудуунун девискээринге, оон шугумунга таваржы бээр ужурулук шупту базырыктарны илередири, казып шинчилээри, эртем талазы-биле ону делгедери болгаш оон чанында турар турскаалдарны камгалап алыр талазы-биле тускай хемчеглерниң ажилдарын эгелеп турарывыс бо-дур. Бо чылын бистиң төлөвилел планывыста 10-12 базырыктар кастынып шинчилеттинген турар ужурулук. Келир чылын 4-5 эвес, а 20-25 отрядтар ажилдай бээр, чүге дизе бо демир-орук шугумунун тудуунун оруунда колдуунда барык 200 хире базырыктар таваржып турар. Оларның шуптузун казып шинчилээринге 4 чыл көрдүнген. 4 чыл дээрге археологтук ажилдар чүгле чайгы үеде чоруттунар болгай, ынчангаш дөрт чайның дургузунда 200 ажыг базырыктарны казып, шинчилээр дээрге кончуг улуг ажил-дыр. Оларның иштинде бо Аржаан девискээринде Аржаан-1, Аржаан-2 деп улуг базырыктар-биле дең хемчээлдиг бир улуг базырык база таваржып турар. Ону шинчилээринге бир улуг каттышкан отряд тургузар бис.

— Каадыр-оол Алексеевич, бо ажилдарны чогумчалыг чорудары-биле кандыг хемчеглер алдынып турар ирги?

— Сергей Күжүгетовичиниң мону мынчаар эгелээниң ужуру болза, Тываның девискээринде турар базырыктарның эртемге, чонга, төөгүге улуг ужуруткалыын барымдаалааш, оларның шинчилелдери кончуг шынарлыг болгаш эки деңгелге күүсеттинген турарын чедип алыры-дыр. Өске талазында, Сергей Күжүгетовичиниң бо талазы-биле алган хемчеглериниң иштинде бистерге, бодунун тыва чонунга, эки, хүндүткелдиг хамаарылгазының илереди-дир, чүге дизе тыва чоннун төөгүзүнүн кези болур турскаалдарын мынчаар шинчилеп албайн чыткаш, кандыгдаа тудуг эгелеттирип болбас деп даргавыстың хамаарылгазы бо-дур.

Ынчангаш кол-ла чүве —базырыктарывысты шын шинчилеп тодарадып алыр болзувусса, төөгүге-даа артып калыр, тываларга, бистерге-даа улуг чоргааралывыста турар ужурулук чүүлдерниң немежири ол-дур. Бурунгуларывыстың базырыктарын кайы хамаанчок тудуг кылган улуска-ла са бастырып кааптар деп чүве турбас. Ол талазы-биле турскаалдар камгалаар ниитилел-даа болза, бодунун бир дугаар негелдизи кылдыр баштай шинчилелдерни эгелеп алыңар, оон соонда тудуг чоруур ужурулук деп турар.

— Бо улуг ажилды эгелээринге шупту идепкейлиг киржип тур боор аа, Каадыр-оол Алексеевич?

— Шолбан Валерьевич Кара-оолдун даалгазы-биле Чазавыстың шупту яамылары, ведомстволары болгаш янзы-бүрү албан организацияларының дыка идепкейлиг киришкени-биле бис чангыс неделяның иштинде 150 кижиге ажилдап-чурттаар баазаны тургузуп ап шыдаптывыс. Ол дээрге орук-тудуг талазы-биле тускай ажилдар, суг талазы-биле камгалал ажилдары, 150 кижиниң чурттаар лагериниң айыыл чок чоруунун талазы-биле хемчеглер, эмчи-эмнелге дузазының талазы-биле, аш-чемин хандыраы дээрге амыр эвес ажилдыр. Бо талазы-биле Тываның Чазаның Аппарадының шимченгир ажилдаанының ачызында, өзек ажилдарынга ТР-ниң Культура яамызы, Өөредилге яамызы күженишкенин киришкенин демдег-левес аргажок.

— Төлөвилел дээш ниити харысалга кымга онаажырыл?

— Бо ажилдың мынчаар эгелээни болгаш оон улаштыр үрөтүнчелдиг уламчылаары Чазак Даргазы Шолбан Валерьевичиниң шуут хууда хыналда-контролжонда турар дээрзи чугаажок, чүге дизе бо ажилдарны канчаар, кандыг шынарлыг кылыры дээрге-ле Тывавыстың Чазаның, республикавыстың, чонувустун арын-нүүрүнүн айтыры-дыр, маңаа кандыг-даа частырылгы, чедер-четпестерлиг ажил турбас ужурулук. Дээди удуртулгавыстың талазындан бо дугайында харысалганы-даа, оон ханы ужуруткалыын-даа чөптүг болгаш чедер кылдыр билип турарының демдээ бо-дур. Эртем отрядтарын, эртем талазы-биле шинчилел ажилдарын кылыры — бистиң хүлээлгевис. Эптиг, чөптүг, ханы уткалыг, кижилерниң ажилдаарына эптиг байдалды тургузарынга Чазактын дузазы чок болза, биске берге апаар, ынчангаш ТР-ниң Чазаның талазындан акша-төгери болгаш янзы-бүрү айтырыглар талазы-биле торлур чүүл чокка дузалажып турарынга өөрүп тур бис. Бо дузаламчыга моон-даа ыңай ынамыр бис, а бодувус талазындан студентилерниң ажилды, эртем-шинчилел талазы-биле ажилдар кандыг чоруттунарының талазы-биле ажилдарны бистер, эртемденнер, харыылаар бис. Ийи тала каттышкаш, Сергей Күжүгетовичиниң эгелеп кааны онзагай ажилды үрө-түнчелдиг болгаш эчис сорулгазынга чедир күүседип шыдаар бис деп бодап тур бис.

— Ажилдарны Эрбек девискээринден эгелеп турарының ужурун тайылбырлап берип көрүңерем.

— Эрбек девискээринден эгелеп алганывыс чылдаганыг. Кызыл хоорайның Булук аржаанының девискээринге демир-оруктун эге бажы маңаа тургустунар болгай,

оон эгелеп алгаш, ол девискээ таваржып турар базырыктар шинчилелдерин бо чылын калтып кириптеривис бо. Бо ажилдарның өзек шимчедик чер-чурт шинчилелдериниң тал-биле Россияның ниитилели — географтыг ниитилел. Ону тургыштыр акша-төгери-биле харылгавыс-даа шимчеп турар, о низастыг болгаш материал-никтиг-даа талазы-биле ниити харысалганы хүлээнип алган, тер күүседикчилер бис. Бо ажилдың артында Сергей Күжүгетович бодунун байгы шыдалы-б шимчедип үндүргениниң айты турар дээрзи кандыг маргыш чок.

— Тываның гуманитар шинчилелдер институту ажил-херекке коскучу роль ойнаары чугаажок аа?

— Эртем талазы-биле бо ажилды хайгаарап, бисти карак удуртуп ажилдаар эртемденер академик Анатолий Пантеле Деревянко. Россияның Эртем академиязының чингине кежиг Оон удуртулгазы-биле ниити шинчилелдерни чорудар бис. ТГШИ ажилдарга хамаарыштыр өзекчилерниң бирээзи болуп турар ынчангаш аңгы отрядтыг турар. Отряд бүрүзүнге 30 студент ажилдаар. Боттарывыстың талавын шинчилел ажилдарының эгелек ажилдарын май 20-дө лей берген турдувус. Баш булгаар белеткел ажилдарын эге бергенивистиң ачызында ла ажадышкынын 6 ай 10-га чекаш-ла, хонукта белеткептер аргы берген, дээр болза, часты болбас.

— Шинчилел ажилдары рудар девискээрлериниң удуртулгазы-биле чугаа болган бис?

— Бо ажилдарны Кызыл хоорайның, Эрбек сумузуңун девискээринде чорудуп эгелээни болуушта, ол черлерниң чагыргары-биле сырый харылзаалыг ажадап тур бис. Аравыста билиш чүүлдер чок. Чер талазы-биле чөпшээрелди алган бис. Оон аңгы улуг лагерьниң болгаш археолог ажилдарның болдунар кезекринге Эрбек суурнун чурттактарын кириштирери албы көрдүнген. Кижилер киржиш чыдарының аайы-биле аравы ажилдаар. Эрбектин кайда-дөөренип турар студентилери бистиң студент отрядтарынга кир ажилдап болур.

Ниитизи-биле улуг, солун ажилды эгелеп турары бо. Бо ажилга шуптувустун — тыва чоннун демжилгези, дузаламчызы херек. Чүл дээрге, чонувустун талазында бо ажилды эгелеп турарывыс шын билип үнелээри-дир. О аңгыда сонгаартан — Москва, Санкт-Петербург, Красноярск хоорайлардан кээп ажилдаар аны ажы-төлдерни — студентилер Тывавыстың онзагай черлери-битаныштыраы — база бистиң хүлээлгевис-тир. Кызыл чоогу-буу кызыгаарланып кагбайн, Өвү Моңгун-Тайга, Бай-Тайга, Каа-Хе Эрзин, Тес чедир, чангыс улуг хүнде дыштаныр үезинде чедир чон-биле таныштырып, чон оларны көргүзүп дыштандыр бодалдыг бис. Ниитизи-биле элчиселчип чай дургузунда 300-400 студентилер бо экспедицияга ажилдаар.

— Солун тайылбыр дээш чедирдивис, Каадыр-оол Алексеевич.

Светлана БАЛЧЫН чугаалашкан

Көдээ ажыл-агый

Кызыл хоорай.

Спортчу медээ

ЭНЕРГЕТИКТЕР... ФУТБОЛ ОРГАНИЗАСТААН

1-ги чайгы спартакиаданың спортчу маргылдааларына киржири-биле республиканың бүгү кожууннарының энергетиктери Кызылга чыгып келген. Ону эрттирери-биле тергийн эки черни шилээн-арыг агаар, бойдус хүрээлели, Улуг-Хемниң эрии, хоорайдан ырак эвес чер.

Маргылдаалар элээн каш үе-чадага эрткен. Футболга-даа, баскетболга-даа үш-үш салыг болган, бир эвес баштайгы салыгда уттурза-даа, дараазындаазына «кулак дажын негеп ап» болур кылдыр организа-таан. Чийк атлетикага болгаш шой көдүреринге ыңдыг арга көр-

дүмээн. Маана чүгле эң күштүг кижилер. Эргелел командазының кежигүнү Александр Шипилин 24 килограмм деңзиги шойну өскелерден хой катап болгаш шын кылдыр көдүрүп шыдаан. 1 километр чадаг чарышка Елена Петрова (эргелел аппарады) чедер кижилер.

«ЭНЕРГОТУДУГ» кызыгаарлаттыганы харысалгалыг ниитилел КВАРТИРАЛАРНЫ ТУДУГ КЫЛЫЧЫЗЫНДАН

Объектин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каьттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каьт тууйбу бажың	1	43,26	9,96	1,2,3,4
	2 тип 1	84,63	11,50	1
	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2011 ч. 3 кв.	3	97,80	11,50	2,3,4

1 дөрбелчин метрде өртээ 34 500 рубльден өрү Каш базым черде быжыг гаражтар бар.
ОЛ БАЖЫНДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР:
тел/факс: (39422) 4-85-29, 8-923-268-90-73, 8-923-386-80-48, 8-905-920-41-01. Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

чок болган.

Волейболга демисел республиканың мурнуу кожууннарының спортчулары биле Тывазнергонун эргелел аппарадының ажилдакчыларының аразына чидиг болган. Түннел оюнга кожууннарының төлээлери тиилекчи болган. Футболга техниктиг төптүн ойнакчыларына чедер команда чок болган, оң киржикчилери бөмбүк-биле билдиги ойнаанының түннелинде бирги черге чийги-биле үнген.

Тывазнергонун эргелекчи директору Вадим Пешкоуков бо хемчеглерниң эргежок чугулазын демдеглээн болгаш коллективтиг мындыг маргылдаалар, амыдыралдың кадык хевириниң пропагандазы болгаш үени чөп эрттирер чорук ажил-херекке онза чугула дээрзин айыткан. Кандыг-даа ажилдың баштайгызы бир-ле эскиттиг болур дижи, энергетиктерниң бо бир дугаар эрттирер турар хемчээ бедик профессионал деңгелге болган. Ниити команда түннели-биле бирги черни эргелел аппарады ээлээн.

«Тывазнерго» ААН-ниң парлалга албаны.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Тыва Республиканың муниципалдыг району Сүт-Хөл кожуун чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкаар килдизинче Россия Федерациязының хамаатызы Кежик Оолаковна Донгактан Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы суурунун Байысклаң кудумчузу, бажың №64 деп адреске чурттакчылыг суурларның ажылгалдыг черлеринден ниити шөлү 900 дөрбелчин метр чер участогун (шөлдү чижеглеп санаан, чер участогунун хемчээли чер ажилдарының чоруттунган түннелдери-биле тодараттынар) хуу чуртталга бажынын тудуп алыры-биле 5 (беш) чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдиришкин киргенин сонургалдыг хамаатыларга дыңнадып тур.

Күштүг болуп турар хоол-лужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билдиришкинни Сүт-Хөл кожуун муниципалдыг районун чагыргазы хүлээп алыр.

Тыва Республиканың муниципалдыг району Сүт-Хөл кожуун чагыргазының РФ-тиң хамаатызы Айлаңмаа Алексеевна Монгуштан хуу чуртталга бажынын тудары-биле Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы суурунда Бүрбү кудумчузу, бажың 10 деп адреске чурттакчылыг суурларның черлеринден ниити шөлү 900 дөрбелчин метр чер участогун (шөлдү чижеглеп санаан, чер ажилдарын чоруткан соонда тодараттынар) 5 (беш) чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдиришкин кирген.

Күштүг болуп турар хоол-лужудулга езугаар бо медээни парлаан хүнден эгелеп 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билдиришкинни Сүт-Хөл кожуунун чагыргазы хүлээп алыр.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Өвүр кожуунун Дус-Даг ортумаа школазының директору кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы, бистиң ававыс Чечен Кара-ооловна КУУЛАР июнь 25-те 50 харла төрүттүнген хүнүн демдеглээр. Ававыска юбилейин таварыш сеткиливис ханызындан изиг байыры чедирип тур бис.

Уругларың, оглуң, кернин,
Кады төрөөн думаларың, төрөл чонун
Кадыкшылды, аас-кежикти күзевишаан,
Ууттунмас байыр сөңү сөңөп тур бис!
Аал сыңмас өөрүшкүнү, омакшылды
Алгавышаан, йөрээвишаан,
Ам-даа бистиң ававыска
Аян ырлыг, каткы-хөглүг чорууруңну күзедивис.

Хүндүткел-биле,

оглу, керни, уруглары, думалары, уйнуктары

Бистиң эргим акывыс, честевис Михаил Мижит-оолович АН июнь 23-те 60 харлаар. Акывыс кезээде чымыштыг ажил-иш үнген-кирген чону көвей, хүндүлээчел, дузааргак, аажы-ча баштак, чугаакыр кижилер.

Ол — дээди эртемниг юрист. Милиция шугумунга үр чылда ажилдап, Каа-Хем районга истекчиден эгелээш, Эрзинге мили начальнигинге чедир ажилдаан. Эвээш-эвес шаңнал-макталды «Кызымаккай албан-хүлээлге дээш» хөрөк демдээниң II, чергелериниң, «Милицияның тергини» хөрөк демдээни эдилекчизи.

1987-2001 чылдарда бойдус камгалал килдизинге начальниг инспекторлап ажилдап чораан. Коллективинге хүндүткел ажилына шынчы, ол дээш Россия Федерациязының Бой камгалал яамызының Хүндүлел бижии-биле база шаңнаткан.

Акывыс район Сөвединиң депутадына каш удаа соңгуд чораан, Каа-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралын даргал кожуунун сайзыралына улуг үлүүн кириген. Эл-найыралдыг бүлелиг, үлегерлиг ада. Оглу, ийи кызы-шупту дээди эртем Тываның шыырак специалистери болуп ажилдап чоруурлар, о уйлуунун идигелдиг чөлөнгинжи, кырган-ачазы.

Ынак акывыска, честевиске төрүттүнген хүнү-биле кадыкшыл аас-кежикти, өөрүшкүнү күзедивис!

Ажы-төлдүн келир өйү,	Чуртталгада каалама
чуртталга дээш	оруктар ч
Амы-хууда чыргал сүрбейн,	Чула одун өжүрбейн
олут орбайн,	чурттап келди
Аныяандан	Эргим, ынак акывыска,
кырган-ача болгужеге	честевис
Амыр эвес оруктарны	Эки чүүлдер күзевишаан,
эртип келдин.	60 харлаан хүнүң-биле
Улуг-бичии үнген-кирген	Изиг байыр сунуп тур бис!
улус-чоннуг,	Ажыл-херээң аайлашсын,
Ундаравайн ажил-ишке	Ак орууң узун болзун,
үлүүң киридин.	Күзелдерин, бодалдарың
	Күүсеттинип, бүдүп чорзун!

Думалары: Надежда Аңчы, Т.Л. Ховаль (Чадаана), Сандараалар, Чигжиттер (Кызыл чуржааттары Лакпалар (Бүрөн-Хем).

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Кызылдың медицина училищезиниң 1994 чылдың июнь 22-Галина Геннадьевна ИРГИТТИҢ адынга тывысканы СТ №9003 дипломуңуң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кызыл хоорайның №7 школазының 2005 чылда Аржаа Александровна ЧАДАМБАНЫҢ адынга тывысканы аттестадын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ававыс, маадыр ие, күш-ажылдың хоочуну А Бораевна САРЫГЛАР үр эвес аарааш июнь 1-де чырык өртемчей чарлып чоруткан. Берге үеде ававысты сөөлгү оруунче удежи, би моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен Сүт-Хөл кож чагыргазының ажилдакчыларына, Кызылда чурттап чоруур төр деришкиске, думаларывыска, Бора-Тайга суму чагыргазына, суур уруглар садынга, школа коллективинге, чаңгысклассчыларывыска, өөрүвүске, кудаларывыска, Ортаа-Тал сүт-бараан фермазын чурттакчыларына болгаш Бора-Тайга суурунун чонунга четтиргенивилеридип, черге чедир мөгейдивис.

Ажы-төлүнд

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8650. Чагыр 69. Номери парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тувакредит» Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304740 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаа Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыганы материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.